

Πιέτρο Τσιτάτι: Ταξίδι στον Άδη

ΕΠΟΠΤΕΙΑ

Νέκυια

<https://epopteia.gr/69/pietro-tsitati-taxidi-ston-adi/>

Πιέτρο Τσιτάτι

Η πολύχρωμη σκέψη

Ο Οδυσσέας και η Οδύσεια

Μετάφραση Δημήτρης Αρβανιτάκης, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2005

Ταξίδι στον Άδη

ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΟΥ ΟΔΥΣΣΕΑ στον Άδη ετοιμάστηκε από τους θεούς κρυφά, στα βάθη της Οδύσειας, ενώ ο Οδυσσέας και οι αναγνώστες αγνοούσαν τι συνέβαινε. Η απόφαση ανήκει στον Δία, η Περσεφόνη συγκατανεύει, αφού στέλνει μέχρι τον λάκκο, ο οποίος είναι γεμάτος αίμα, τον χορό των αρχαίων ηρωίδων, και η Κίρκη συμβουλεύει και καθοδηγεί, έστω και από απόσταση.(63) Οι θεοί αποφασίζουν να αποκαλύψουν στον Οδυσσέα το πεπρωμένο του, να του δείξουν το βασίλειο του θανάτου και μέσα απ' αυτόν, να το αποκαλύψουν στον «δεύτερο Όμηρο» και σ' όλους εμάς.

Ενώ αναχωρεί για τον Άδη, ο Οδυσσέας κλαίει και θέλει να πεθάνει, γιατί είναι ο πρώτος άνθρωπος που κάνει το ταξίδι στο βασίλειο των νεκρών. Όταν επιστρέφει, η Κίρκη τον στεφανώνει μ' έναν θριαμβικό χαιρετισμό:

Παράτολμοι, εσείς που ζώντες κατεβήκατε στον Άδη·

οι πεθαμένοι δυο φορές, όταν οι άλλοι μια φορά

πεθαίνουν. (64)

Κατά πάσα πιθανότητα η Κίρκη ψεύδεται. Γνωρίζει πολύ καλά ότι πριν από τον Οδυσσέα δύο άλλοι ήρωες είχαν κατέβει στον Άδη: ο Πειρίθους και ο Θησέας. Ο Πειρίθους ήθελε να παντρευτεί την

Περσεφόνη και ο Θησέας τον συνόδευσε ως εκεί. Και οι δύο έφτασαν στα βάθη του Άδη και έλαβαν μέρος σ' ένα συμπόσιο, ως φιλοξενούμενοι, μαζί με τους θεούς του σκότους. Αλλά τους εξαπάτησαν: ο Άδης τους έβαλε να καθίσουν στον θρόνο της Λησμονιάς (μια λέξη που ο Οδυσσέας θα αγαπούσε), όπου οι δύο ήρωες έμειναν «κολλημένοι, δεμένοι με οφιοειδή δεσμά». Ο Πειρίθους έμεινε φυλακισμένος για πάντα στον Άδη και στη Λησμονιά, ενώ ο Ηρακλής ξύπνησε τον Θησέα από τη λήθη και τον οδήγησε στην Αθήνα. (65)

Ένας ακόμη ήρωας κατέβηκε στον Άδη πριν από τον Οδυσσέα, ο Ηρακλής, αλλά αυτός, στην *Οδύσσεια*, είναι ταυτοχρόνως χθόνια και θεϊκή μορφή του Ολύμπου. Τον είχαν συνοδεύσει η Αθηνά και ο Ερμής κι έπρεπε να ελευθερώσει τον Θησέα και να δαμάσει τον Κέρβερο. Θύμα της *ύβρεώς* του, εισέβαλε βίαια στον Άδη με το σπαθί υψωμένο ενάντια στο φάσμα της Γοργούς, παραβιάζοντας τα μυστικά του σκότους. Ξύπνησε τον Θησέα και νίκησε τον Κέρβερο. Και στην *Οδύσσεια* επίσης, ο Ηρακλής κυριεύεται από ασυγκράτητη βία. Όπως ο Απόλλωνας στην αρχή της *Ιλιάδας*, είναι «όμοιος με τη νύχτα»: σφίγγει το τόξο με το βέλος στη χορδή, φέρει στο στήθος του χρυσή ταινία στολισμένη με σκηνές θηρίων και φόνων, και τριγυρίζεται από ένα μονότονο σκούξιμο τρομαγμένων ίσκιων. (66)

Το ταξίδι του Οδυσσέα είναι σύντομο. Σε λίγες ώρες, το καράβι αφήνει τις ακρότατες ανατολικές θάλασσες, μπαίνει στον Ωκεανό, περιπλέει το βόρειο τμήμα της σφαίρας και το βράδυ φτάνει στον Άδη. (67) Σχεδόν ολόκληρο το ταξίδι γίνεται κάτω από το προστατευτικό σημείο του Ωκεανού: ο μέγας ποταμός, όμοιος με φίδι *ουροβόρο* (*ouro-boros*), που τυλίγει τη γη με την ασταμάτητη ροή του και την ποτίζει με τα νερά του. Έχει την αρετή της ζωής και της αιώνιας γονιμότητας. Κάθε βράδυ ο ήλιος πέφτει εκεί και κάθε αυγή ξαναβγαίνει, εκεί υψώνονται τα Ηλύσια Πεδία, η χώρα των Εσπερίδων και οι χώρες των Αιθιόπων, όπου ο Ωκεανός στέλνει τους ανέμους και τις γονιμοποιητικές πνοές και κάνει να φυτρώσει μια πλούσια χλωρίδα. Μέσα από υπόγειες διαδρομές, τα νερά του τροφοδοτούν τις πηγές και τα

ποτάμια, ταΐζουν τη γη, μας εξαγνίζουν και μας βαφτίζουν στην αρχέγονη ουσία. Και η αμβροσία ακόμη, η τροφή των θεών, προέρχεται από τον Ωκεανό και τα περιστέρια τη μεταφέρουν με το ράμφος τους στον Δία, προσφέροντας στους θεούς την αθανασία.(68)

Ο Οδυσσέας διατρέχει τον Ωκεανό και ενδεχομένως διακρίνει από μακριά τα Ηλύσια Πεδία, την εικόνα της ευτυχισμένης ύπαρξης, απ' την οποία εκείνος βρίσκεται τόσο μακριά. Διασχίζοντας τα νερά της αιώνιας γονιμότητας, φτάνει στο αντίθετό τους, στον Άδη, τον τόπο της στειρότητας και του απόλυτου θανάτου. Κατά τη δύση, το καράβι προσεγγίζει τη χώρα των Κιμμερίων, τυλιγμένη στην ομίχλη και στα αδιαπέραστα σύννεφα, όπου ο ήλιος δεν διεισδύει ποτέ. Ο Οδυσσέας άγγιξε το βασίλειο του «ολέθριου σκότους»(69) και μένει εκεί για μια νύχτα. Όταν πλησιάζει στον Άδη, καμιά φωτιά, κανένα φως δεν τον φωτίζει: βασιλεύει η έντονη μυρωδιά των φασμάτων και δεν αντιλαμβάνεται, δεν βλέπει τίποτε – ούτε τον Τειρεσία ούτε τη μάνα του, ούτε τον Αχιλλέα, τον Μίνωα ή τον Ωρίωνα, που βρίσκονται πιο πέρα. Μονό η αγάπη του Ομήρου για την αναληθοφάνεια του επιτρέπει να δει τα φάσματα και να μας μιλήσει γι' αυτά.

Κατ' αρχάς ο Οδυσσέας φτάνει κοντά στα δάση της Περσεφόνης και αντικρίζει τις λεύκες, ένα δέντρο χθόνιο, και τις ιτιές, ένα φυτό στείρο, του οποίου οι καρποί δεν ωριμάζουν: στείρο, σαν το βασίλειο των νεκρών, ένα φυτό το οποίο, κατά την κλασική ιατρική, φέρνει το τέλος της ερωτικής επιθυμίας και τη διακοπή της κύησης.(70) Κοντά στα δάση της Περσεφόνης εκβάλλουν τα ποτάμια του Άδη: ο Αχέροντας, ο Πυριφλεγέθων, ο Κωκυτός, η Στύγα: το «ποτάμι του πόνου», το «ποτάμι που λάμπει σαν τη φωτιά», «το ποτάμι του παράπουνου», «το ποτάμι του μίσους και της ανατριχίλας», που όλα χύνονται με πάταγο το ένα μέσα στ' άλλο. Κατά τη νυχτερινή επίσκεψη του Οδυσσέα πρέπει στο βάθος να φανταστούμε, αν και το κείμενο δεν κάνει κανέναν υπαινιγμό, τον εκκωφαντικό θόρυβο των νερών.

Στους μνημένους δείχνουν ένα στάχυ υψωμένο. Αυτή η ελευσίνια τελετουργία είναι ένα από τα σύμβολα του ελληνικού και του χριστιανικού πολιτισμού, καθώς γύρω από τούτη την κίνηση συγκεντρώνονται οι φράσεις όλων των εποχών: «Από τους νεκρούς προέρχεται η θρέψη, η ανάπτυξη και ο σπόρος». «ο θάνατος για τους θνητούς δεν είναι κακό, αλλά αγαθό». «εκείνο που σπέρνεις δεν ζωο-ποιείται, αν πριν δεν πεθάνει». «αληθινά, αληθινά, σας λέω: εάν ο σπόρος του σταριού που πέφτει στη γη δεν πεθάνει, απομένει μόνος· αν αντιθέτως πεθάνει φέρει πο-

λύν καρπό». ⁷¹ Όλα, στον λόγο κάθε εποχής και κάθε πολιτισμού, δοξάζουν τον κύκλο θάνατος-ανάσταση, κάτω από τον αστερισμό του οποίου γεννιέται η Δύση. Πρέπει να σαπίσουμε, σαν τους νεκρούς σπόρους, γιατί μόνο αν πεθάνουμε, από τη γη και από μας τους ίδιους θα αναπτυχθεί ο νέος σπόρος ο οποίος μας εξασφαλίζει τα σπέρματα που έχουμε ανάγκη. Δίχως αυτή την παραδοχή και τη μεταμόρφωση του θανάτου, η Δύση δεν θα είχε μάθει την τέχνη της οδυνηρής και χαρούμενης μεταμόρφωσης. Η Ελευσίνα και οι ποιητές μας διαβεβαιώνουν ότι εκεί κάτω, μέσα στη νύχτα, υπάρχει μια νέα αρχή, μια ευτυχισμένη ζωή, μια ελπίδα κι ένα φως, ένα «μέγα φως», «ένα θαυμαστό φως», που φωτίζει τη νύχτα.

Αγνοούμε αν ο Όμηρος γνωρίζει αυτές τις εικόνες, ή ένα μέρος τους. Στην *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* δεν βρίσκουμε ίχνη τους, αν και ο Όμηρος γνωρίζει πολλά πράγματα στα οποία δεν αναφέρεται ούτε καν για να τα αρνηθεί, ή αρνείται εντελώς την αναπαράστασή τους. Ο ποιητής έχει δύο αντιθετικές εικόνες για το πέραν του τάφου. Η πρώτη μας αποκαλύπτεται συνοπτικά από τον Πρω-τέα: μακριά, στα Ηλύσια Πεδία, εκτυλίσσεται η ίδια ζωή την οποία ο Ησίοδος τοποθετεί στις Νήσους των Μακά-ρων: κάποιοι ήρωες ζουν μια ευτυχισμένη και αθάνατη ζωή, σ' ένα νησί δίχως χειμώνα, βροχές και χιόνια, που γονιμοποιείται από τα νερά και τις ηχερές πνοές του Ωκεανού. ⁷² Εκτός απ' την Ελένη, τον Μενέλαο και τον Ραδά-μανθυ, δεν ξέρουμε ποιος άλλος κατοικεί εκεί. Η δεύτερη εικόνα είναι εκείνη που δίνεται στην ενδέκατη ραψωδία της *Οδύσσειας*. Δεν υπάρχει ζωή, ούτε νέα

αρχή, ούτε ευτυχία, ούτε φως, όπως μαθαίνουμε και από τις παραδόσεις που βρίσκουν την υψηλότερη έκφραση τους στον Πίν-

δαρο και τον Σοφοκλή. Ο Άδης, στον οποίο ο Οδυσσέας θα εισέλθει σε λίγο, είναι ο πλέον τρομακτικός τόπος που μπόρεσε ποτέ να παραστήσει η Δύση. Μόνο στειρότητα, ίσκιои, σκότος, απολίθωση· ούτε καν ένα ελάχιστο ίχνος μνήμης ή ελπίδας, ούτε καν ένα ελάχιστο σημάδι ότι βρισκόμαστε στη διαδικασία του θανάτου και της ανάστασης. Το να φανταστεί κανείς ένα τοπίο φτιαγμένο μόνο από θάνατο είναι αδύνατο, γιατί η ανθρώπινη φαντασία είναι υποχρεωμένη να βάλει έστω και μια πινελιά φωτός. Ο Όμηρος όμως το κατορθώνει με μια τρομακτική συνέπεια.

Μετά τον θάνατο, οι ψυχές περιφέρονται ξερές, στεγνές, δίχως χυμούς και υγρά, στερημένες από εκείνο το νερό που αφθονεί στον Ωκεανό ή στη γη μας, σαν αρχέγονη πηγή ή σαν βροχή.⁷ Οι ψυχές είναι σαν είδωλα στον καθρέφτη, ταυτόσημες με τις μορφές των προσώπων πού υπήρξαν κάποτε, αλλά εξασθενημένες, κενές, άπιαστες· φεύγουν μακριά μόλις θελήσουμε να τις αγκαλιάσουμε ή θυμίζουν φάσματα, ίσκιους, που είναι ανύπαρκτοι κι αυτοί, ή μοιάζουν με όνειρα, καπνό. Όλες οι πιθανές αναλογίες επιστρέφουν και συμπλέκονται, για να θυμίσουν την αναπότρεπτη φασματικότητα που γεμίζει τον Άδη και, σύμφωνα με τον Πίνδαρο, και την ύπαρξή μας. Οι ψυχές δεν έχουν πια ενέργεια, ούτε συνείδηση ζωής, ούτε ευφυΐα, ούτε πάθος, ούτε αίμα, ούτε μνήμη: σκέτα περιβλήματα, άδεια και ξέχειλα από την άδεια ουσία της ομίχλης. Έχουν μονάχα φωνή, ένα απομεινάρι ανθρώπινης φωνής, ένα δυσοίωνα στρίγκλισμα, σιβυλλικό, σαν της νυχτερίδας, και φτερουγίζουν μέσα στη νύχτα.(74)

Υπερέβαλα γράφοντας ότι οι ψυχές δεν έχουν συνείδηση. Όταν φτερουγίζουν στον Άδη, έχουν μιαν αποκοιμισμένη συνείδηση, ένα ίχνος ζωής. Πηγαίνουν στον Μίνωα για να ζητήσουν την κρίση του, μιλούν μεταξύ τους, έστω και με τη δική τους γλώσσα, τη γλώσσα των ίσκιων.(75)

Αν θέλουν να αποκτήσουν συνείδηση και μνήμη, πρέπει κάποιος από μας, ένας ζωντανός άνθρωπος όπως ο Οδυσσέας, να φτάσει

εκεί, ανάμεσά τους, προσφέροντας υγρά, γάλα, μέλι, κρασί, νερό και αίμα, γιατί οι ξερές ψυχές έχουν ανάγκη από υγρά και ειδικά από αίμα για να γίνουν μισοζώντανες, έστω για λίγη ώρα. Ποια σκοτεινή νοσταλγία ζωής τις τaráσσει; Ποια νοσταλγία τις ωθεί να γίνουν ξανά όπως εμείς, συμμετέχοντας στον λόγο και στις γνώσεις του επίγειου κόσμου; Στην *Οδύσσεια* κανένας άνθρωπος δεν αισθάνεται την επιθυμία να ξαναδεί τους νεκρούς με την ίδια ένταση που οι νεκροί λαχταρούν να ζήσουν μαζί μας. Το βασίλειό τους δεν φτάνει, είναι μια έλλειψη, ένα χάσμα που πρέπει να γεμίσει. Οι ψυχές οσφραίνονται από μακριά το αίμα, δεν βλέπουν, δεν αισθάνονται, δεν θυμούνται, δεν καταλαβαίνουν, είναι μονάχα μεθυσμένες για αίμα και στριμώχνονται κοντά στον λάκκο που σκάβει ο Οδυσσέας.(76)

[...]

Έτσι, κατά τη διάρκεια της νύχτας ο Οδυσσέας μένει στα όρια του βασιλείου των νεκρών, μακριά από την καρδιά του Άδη όπου βρίσκονται η Περσεφόνη, ο Άδης και η Γοργώ, δίχως να δει ποτέ «τη μουχλιασμένη, τρομακτική κατοικία, που την τρέμουν ακόμη και οι θεοί».(78) Ενώ στέκει κοντά στον λάκκο, οι ψυχές των νεκρών, μαγνητισμένες από το αίμα, τον πλησιάζουν, πίνουν αίμα και μιλούν για λίγο μαζί του. Στο μεταξύ, ο Οδυσσέας κρυφοκοιτάζει προς το κέντρο, καρφώνει το βλέμμα στο Έρεβος, αποθαυμάζοντας από μακριά τον Μίνωα, τον Ωρίωνα, τον Τιτυό, τον Τάνταλο, τον Σίσυφο. Αν ο Όμηρος δεν του επέτρεπε να βλέπει μες στα σκοτάδια,(79) δεν θα αντιλαμβανόταν τίποτε, γιατί ούτε καν ένας δαυλός δεν φωτίζει το Έρεβος και τον ασφοδελό λειμώννα. Στέκει στα όρια, δεν αποκτά πλήρη εμπειρία του Άδη κι όμως η μοναχική περιπέτειά του είναι μια μεγαλειώδης επιχείρηση, που οδηγεί μέχρι τα έσχατα όρια όπου μπορεί να φτάσει ο άνθρωπος. Μόλις επιστρέφει στη γη, η Κίρκη τον εξυμνεί σαν κάποιον που κατόρθωσε πράγμα ανήκουστο.(80)

[...]

Τρεις φορές ο Οδυσσέας προσπαθεί να αγκαλιάσει το φάσμα της μάνας του και τρεις φορές εκείνη του φεύγει «απ' τα χέρια σαν

ίσκιος ή σαν όνειρο». Η κίνηση του Οδυσσέα ανακαλεί εκείνη του Αχιλλέα στο τέλος της *Ιλιάδας*, όταν αγκαλιάζει, στο όνειρό του, την ψυχή του Πάτροκλου, που φεύγει απ' τα χέρια του και βυθίζεται σκούζοντας στη γη. Η διπλή κίνηση του Αχιλλέα και του Οδυσσέα επαναλαμβάνεται διαρκώς, γιατί μαρτυρεί μια οδυνηρότατη πληγή την οποία η φαντασία της Δύσης πρέπει να την κάνει να στάξει αίμα. Τρεις φορές ο Αινείας προσπαθεί να αγκαλιάσει τον λαιμό του Αγχίση και τρεις φορές η εικόνα του φεύγει απ' τα χέρια σαν αέρας, σαν όνειρο· τρεις φορές ο Δάντης τυλίγει τα χέρια στους ώμους της Casella και τρεις φορές τα χέρια του πέφτουν στο στήθος του αδειανά. (88)

Όταν ο Φάουστ και η Ελένη συναντιούνται στην τρίτη πράξη του *Δεύτερου Φάουστ*, ο Γκαίτε φαντάζεται ότι θα γεννηθεί «το διπλό, μεγάλο βασίλειο» του Παρελθόντος και του Παρόντος, όπου ένας ζωντανός και μια νεκρή

αγαπιούνται, ζουν μαζί και κάνουν ένα παιδί. Μονάχα ο Γκαίτε πραγματοποιεί για λίγες στιγμές, στη σκηνή ενός φανταστικού θεάτρου, αυτό το αδύνατο όνειρο. Εδώ, στον ομηρικό Άδη, η νεκρή, η Αντίκλεια, μένει ένας ίσκιος και τα χέρια του ζωντανού πέφτουν στο στήθος του αδειανά· παρελθόν και παρόν δεν «παντρεύονται».

[...]

Αγνοούμε ποια διαδρομή έχει προαποφασίσει ο Δίας για τον Οδυσσέα, και αν κι αυτός, όπως ο Θησέας και ο Ηρακλής, έπρεπε να κατέβει στην καρδιά του σκότους. Δεν μου φαίνεται πιθανό. Εκεί, στο βάθος, μαζί με τον Άδη, «τον άόρατο», «εκείνον που κάνει τα πάντα άόρατα», κατοικεί η Περσεφόνη, «η κόρη», λέει ο Ευριπίδης, «που κανένας δεν μπορεί να ονοματίσει». (94) Η Περσεφόνη είναι κόρη της Δήμητρας, αλλά ο «δεύτερος Όμηρος», ο οποίος ασφαλώς γνώριζε αυτή την καταγωγή, δεν μνημονεύει ποτέ τη μητέρα, για να ξεμακρύνει από τη βασίλισσα του Άδη κάθε θύμηση του κύκλου της βλάστησης, των καρπών, της γονιμότητας και των χυμών. Όπως το βασίλειό της, έτσι και η Περσεφόνη είναι αγνή, παρθένα, δίχως αίμα, στείρα σαν την ιτιά που δεν

δένει καρπό. Μέσα στην άβυσσο ενσαρκώνει το απόλυτο ιερό, όπως το φαντάζονται οι Έλληνες, το ιερό που στρέφει προς το μέρος μας το απαγορευμένο του πρόσωπο, που μας τρομοκρατεί, μας απομακρύνει και μας μολύνει. Έτσι ο σεβασμός γίνεται τρόμος και απολίθωση.(95)

Το ακραίο πρόσωπο του ιερού είναι η Γοργώ, η οποία στέκει πλάι στον θρόνο της Περσεφόνης. Δεν είναι πια ένας χθόνιος δαίμονας ή ένα φάσμα όπως εκείνο που συνάντησε ο Ηρακλής, είναι ο «θάνατος που πετρώνει», όπως λέει ο Πίνδαρος, σκοτωμένη από τον Περσέα. Η Περσεφόνη διάλεξε με οξυδέρκεια τη σύμμαχό της, γιατί η Γοργώ φέρνει τον θάνατο μέσα στα μάτια της, το βλέμμα της σκοτώνει, μεταμορφώνοντας κάθε ανθρώπινη ύπαρξη σε πέτρα, σ' έναν όγκο άλαλο και τυφλό, βυθισμένο στα σκοτάδια. Όπως και στην αρχή, ο Οδυσσέας περιτριγυρίζεται από τα ανώνυμα πλήθη των νεκρών και από το «παράξενο σκούξιμό» τους. Φοβάται ότι η Περσεφόνη θα του στείλει τη Γοργώ, φοβάται το βλέμμα που πετρώνει, τα μέλη που ξάφνου ή σιγά σιγά γίνονται πέτρα. Δεν έχει τρόπο να αμυνθεί, δεν έχει τον σκούφο (casco) που σε κάνει άορατο ή το κάτοπτρο της Αθηνάς που βοήθησαν τον Περσέα. Αν η Γοργώ τον κοιτούσε, θα έμενε για πάντα φυλακισμένος του Άδη, σαν τους ίσκιους που φτεροκοπούν ολόγυρα του.(96)

Έτσι, ο Οδυσσέας γυρίζει στο καράβι του, διατάζει τους συντρόφους ν' ανέβουν και να λύσουν τα σκοινιά. Μέσα στο σκοτάδι το πλοίο διατρέχει τον Ωκεανό κάνοντας κύκλο, φτάνει στη γη της Ανατολής και, προτού να έλθει η Αυγή, βρίσκεται κιόλας στο νησί της Κίρκης.

Σημειώσεις

63. *Οδύσσεια*, λ 226.

64. *Οδύσσεια*, κ 501-502- *Οδύσσεια*, μ 21-22.

65. Απολλόδωρος, *I mitigreci...*, II 123-124· Epitome I 24.

66. Ο Ηρακλής στον Άδη: *Οδύσσεια*, λ 601-612, 626· Απολλόδωρος, *I miti greci...*, II 123-126.

67. *Οδύσσεια*, λ 11-13· *Οδύσσεια*, μ 1-2· Rudhardt, *Le thème de l'eau primordiale ...*, passim.
68. *Οδύσσεια*, μ 62-65.
69. *Οδύσσεια*, λ 14-19.
70. Για τις λεύκες: Burkert, *I Greci ...*, σ. 425. Για τις ιτιές: *Οδύσσεια*, κ 510· Plinio, *Naturalis Historia*, XVI 46, 110· Αιλιανός, *Historia animalium*, IV 23· Rahner, *Griechische Mythen ...*, σ. 245-254.
71. Ιπποκράτης, *De victus ratione (Περί διαίτης)*, 4, 92· *Inscriptiōnes Graecae* II² 3661, II/III (2) 3661 (Peek αρ. 879)· Πάυλος, *Προς Κορινθίους* 15, 36· *Ευαγγέλιο του Ιωάννη*, 12, 24.
72. *Οδύσσεια*, δ 561-569.
73. Οι ψυχές: *Ιλιάδα*, Ψ 65-68, 99-102· *Οδύσσεια*, κ 493-495, 521, 536· *Οδύσσεια*, λ 29, 43, 206-208, 213, 219-222, 393-394, 475-476, 602· Burkert, *I Greci ...*, σ. 297-305, 399-419· Onians, *Le origini ...*, σ. 84 κ.ε.· Jean-Pierre Vernant, *Entre mythe e politique*, Seuil 1996, σ. 388 κ.ε.
74. Η φωνή: *Οδύσσεια*, λ 43, 633· *Οδύσσεια*, ω 5-9.
75. Erwin Rohde, *Psyche*, Payot 1952, σ. 46· *Οδύσσεια*, λ 569-571.
76. Reinhardt, *Tradition ...*, σ. 92-112.

[...]

78. *Ιλιάδα*, Υ 60, 64-65.
79. *Odyssey* III, σημ. στη λ 568-627.
80. *Οδύσσεια*, μ 210-220.

[...]

88. *Ιλιάδα*, Ψ 97-101· Virgilio, *Eneide* VI 700-702 (πρβλ. II 792-794)· Dante, *Purgatorio* II 76-81.

[...]

94. Ευριπίδης, απ. 63 Nauck.
95. Jean-Pierre Vernant, *Mito e società nell'antica Grecia*,

Einaudi 1981, σ. 131 κ.ε.

96. *Οδύσσεια*, λ 630-635- Πίνδαρος, *Decima Pitica* (Δέκατος Πυθιόνικος) 48· Jean-Pierre Vernant, *L'individu, la mort, l'amour*, Gallimard 1989, σ. 121 κ.ε.